

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені Г.С. СКОВОРОДИ

ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

МАТЕРІАЛИ
ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

«УКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ:
ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ»

(11 травня 2018 року)

Харків – 2018

Мартінова І.С., кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Харківського національного педагогічного
університету імені Г. С. Сковороди

1918 РІК У РЕЦЕПЦІЯХ Є. Х. ЧИКАЛЕНКА

Сучасні підходи до написання вітчизняної історії вимагають рахуватися з думками і свідченнями безпосередніх учасників подій. Тим більше, якщо це така особа як український громадсько-політичний діяч, благодійник, фундатор і видавець першої в Наддніпрянській Україні щоденної газети „Громадська думка” (1906), а потім „Рада” (1906-1914), активний учасник українського націотворчого руху кінця XIX - початку XX століть Євген Харлампійович Чикаленко. Його багата мемуарна й епістолярна спадщина є цінним джерелом в дослідженні вітчизняних історично-культурних і літературних процесів на зламі XIX та XX століть. Є. Чикаленко залишив у спадок масив публіцистичних праць, що не втратили донині своєї актуальності. Спогади Є. Х. Чикаленка про Українську революцію цінні ще і тим, що сам автор не брав участі у публічній політичній діяльності, але безпосередньо був знайомий майже з усіма центральними акторами тогочасного політичного процесу.

Багато уваги у спогадах Є. Х. Чикаленка приділено 1918 року, коли на політичній арені в боротьбі за Україну зіткнулися сили прямо протилежного політичного спрямування та ще і в умовах іноземної окупації. Їх аналіз надає можливості поглибити вивчення як самої постаті автора, так і доповнити уявлення про суспільно – політичну ситуацію в Україні, в цілому про українську політичну еліту того часу.

Постать Є. Х. Чикаленка, його мемуарна і епістолярна спадщина завжди привертала особливу увагу істориків [1-4; 8-9]. Варто звернути особливу увагу на

дослідження І. Старовойтенко, яка присвятила даній проблематиці кандидатську дисертацію, що носить джерелознавчий характер. Авторка комплексно проаналізувала епістолярну спадщину Є. Чикаленка [9-10]. Дослідниця опублікувала низку статей присвячених епістолярію Є. Чикаленка, а також монографію, в якій розглянула видавничу діяльність Є. Чикаленка, його суспільно – політичні погляди, описала часи перебування в еміграції [11]. Особливістю цього дослідження є приділення значної уваги аналізу суспільних поглядів і діяльності найближчого оточення Є. Чикаленка, його друзів, колег, соратників. Цьому присвячено більше половини дослідження.

Таким чином, існує значний історіографічний доробок, присвячений окремим аспектам діяльності відомого діяча національного відродження.

Основу джерельної бази роботи становлять праці Є. Чикаленка, опубліковані документи. Передусім – це наукові, науково-популярні та публіцистичні праці самого Є.Чикаленка, більшість яких була опублікована ще за життя автора [5-7; 11-14]. Одним із найважливіших джерел є автобіографічні роботи Є. Чикаленка, у яких автор день за днем відтворював та давав критичний аналіз тим подіям, що відбувалися на його очах. Надзвичайно важливим і цікавим джерелом є «Спогади» Євгена Харлампійовича. Підкреслимо особливе значення „Щоденників" Є. Чикаленка. Щоденники Євгена Чикаленка ішли до українського читача надзвичайно довго - опубліковані вперше «Червоною калиною» у Львові в 1931 р., вони вже давно вимагали свого перевидання і лише в 2004 – 2005 роках вийшли в Україні.

Другий том щоденника, написаний на основі безпосередніх вражень автора, розкриває перед сучасним читачем період становлення української державності: утворення УНР та діяльність Центральної ради, життя в Україні за Гетьманату й Директорії, відносини молодій держави з Німеччиною та Росією. Автор наводить матеріали преси, інші документи, які висвітлюють тогочасну суспільно-політичну ситуацію, дає об'єктивну й виважену оцінку подій та багатьох державних діячів: С. Петлюри, П. Скоропадського, В. Винниченка та ін. Є. Чикаленко занотовує

свої роздуми про історичну долю України, власне бачення державного будівництва.

Окремим томом був виданий «Щоденник» за 1918-1920 рр., який став дуже важливим для дослідження історичних перипетій тієї доби, адже автор детально записував події, супроводжуючи їх глибоким осмисленням.

Фактично кожний епізод подій української революції Є. Чикаленком зафіксований і осмислений в його епістолярній та мемуарній спадщині. Так, у листах і щоденнику прозвучали узагальнені оцінки тогочасних подій, ключових моментів доби, відображені місце й участь Є. Чикаленка у революційних перипетіях, його прогнози, які через певний час ставали невтішною реальністю. Більшість подій та їх учасників, відомих політиків, відображено не лише з офіційного, а й з внутрішнього боку, з точки зору тих людських якостей, про які добре знав Є. Чикаленко, і які, очевидно, відіграли не останню роль у революційному процесі.

Центральними подіями 1918 року стали поразка Центральної Ради, німецька окупація та встановлення Гетьманату П. Скоропадського. Що несли ці події українському народові на думку Є. Х. Чикаленка?

Щодо поразки Центральної Ради, то її головною причиною Є. Х. Чикаленко вважав аграрний закон Центральної Ради, в основу якого був покладений принцип скасування приватної власності на землю: «цей закон зробив ворогом Української держави всякого, хто мав хоч невеликий клопіт землі, бо кому охота була обороняти ту державу, яка забрала в нього дурно його власність і зробила її державною» [14. С. 79]. Стратегічною помилкою Центральної Ради, на думку Євгена Чикаленка, було її бажання опертись на найбільшні верстви народу, насамперед селянську бідноту, голоту, тоді як треба було шукати опору в дрібній буржуазії [12. С. 77]. Зауважимо, що Є. Х. Чикаленко, як мало хто з діячів Центральної Ради, знав українського селянина, його прагнення і настрої. Сам Є. Х. Чикаленко наголошував на першочерговості проведення демократичної земельної реформи, яка встановлювала б максимальні норми землеволодіння та передбачала парцеляцію великих господарств через їх розпродаж. На його

пропозицію, цей максимум мав коливатися у межах 150-250 десятин землі, залежно від географічних умов місцевості. Є. Чикаленко вважав, що головною соціальною базою державного будівництва мають стати середняки. Він не довіряв ні сільській голоті, яка не мала здатності й хисту господарювати на землі, ні великим землевласникам, бо серед них було мало українців, а тому й така державність була їм непотрібною.

На думку Є. Чикаленка для більшості українців у роки революції національне питання було другорядним. Для переважної частини населення актуальнішим за інші було аграрне питання, розподіл землі, ухвалення справедливого земельного закону і т. д. А тому вони, наприклад, байдуже поставилися до українізації освіти та адміністративних інституцій в Україні. Виходячи з цього, Є. Чикаленко у спілкуванні з урядовцями Генерального Секретаріату й політиками доби Гетьманату неодноразово підкреслював першочерговість вирішення саме аграрного питання, бо лише воно, на його думку, прокладало шлях до автономії, а згодом і самостійності України. Є. Чикаленко зізнавався, що він, як землевласник готовий був пожертвувати власними статками, якби вони допомогли здобути автономію. Він підкреслював необхідність агітаційної роботи серед малосвідомого селянства, за яким спостерігав на півдні України, не дуже тішачись тими спостереженнями, бо вони демонстрували політичну інертність хліборобів, їхню байдужість до національного питання. Вони жили лише маренням про земельку, чекаючи від будь-якого уряду позитивного вирішення цього питання та заспокоєння села. Враховуючи це, Є. Чикаленко зауважував контраст між реаліями сільського життя й піднесеними настроями селянських делегатів столичних з'їздів та зборів. Він називав ці настрої не відображенням дійсного стану справ на селі, а відбиттям поглядів кращих його представників.

Великі претензії були у Євгена Чикаленка до української політичної еліти, він відзначав повну відсутність у неї державотворчого досвіду та надмір соціалістичних ілюзій. Чикаленко вважав, що більшість української інтелігенції - партійні теоретики та соціальні фантасти, які не знали практичного життя. 90% їх

належало до соціалістичних партій, проте різних, з відмінними партійними програмами, стратегіями і тактиками, що призводило до безкінечних конфліктів між ними. «Та якби вони і дійшли до якоїсь консолідації, — переконаний Євген Чикаленко, — то все-таки соціалістичної України zorganizувати не можна, бо дев'ять десятих її людності — дрібна селянська буржуазія, яка не пристане на соціалістичний лад». [12. С. 249].

Прихід на Україну німецьких військ навесні 1918 р. Є. Чикаленко сприйняв неоднозначно. Справа в тому, що тривалий час він був відвертим германофілом. Ще з 1908 р. він неодноразово писав П. Стебницькому про користь для українців досвіду німців, бо захоплювався їхньою організованістю, дисциплінованістю, ставленням до праці, підкреслював позитивний вплив цієї нації на формування європейської культури [5. С. 135]. Підставою для таких висновків були його власні спостереження за німецькими колоністами на Херсонщині. Тому цілком зрозуміло, він побачив у цій акції військової допомоги порятunek для своєї батьківщини, сподівався на те, що німці наведуть лад в Україні й приведуть до тям населення, розбещене революційним анархічним безладдям.

Є. Чикаленко робив такі прогнози щодо приходу німців в Україну: «Якщо Германія візьме гору над Антантою, то Українська держава за кілька років окремого існування од Московщини, під протекторатом Германії, призвичаїться до самостійного життя державного і згодом стане самостійною державою. Німецький капітал і наука оплодотворять Україну, і вона вироблятиме безмірно більше хліба, скоту, сахару, заліза, вугілля, як тепер, і швидко стане поряд європейських держав» [5. С. 137]. Навіть окупацію України Німеччиною за її наслідками Є. Чикаленко вважав позитивнішою, аніж її об'єднання з Росією, бо бачив німців не загарбниками, а швидше колоністами в чужому краї, які б уже в другому поколінні засвоїли українську мову та принесли в Україну високу господарсько-економічну культуру; досвід окремих європейських народів, на його думку, засвідчував, що під німецьким впливом вони стали культурними націями.

Тому Є. Чикаленко вважав навіть ліпшим для свого народу становище німецького раба, аніж російського «брата». Зокрема, писав: «Якщо обставини складуться так, що українці попадуть у становище німецьких рабів, то вони в боротьбі з німцями переймуть у них і орудіє боротьби, т. є. культуру, як перейняли її ести, латиші в Росії та чехи в Австрії, тоді українці навчатися ненавидіти своїх гнобителів і згодом визволяться від них. А коли українці знов попадуть в становище „братів" до великоросів, то народ український надовго зостанеться темним, несвідомим своєї національності, з прикметами парія, тобто п'яниці, злодія та матерщинника, якому далеко і в соціальному, і в національному відношенні до німецького раба - естонця, латиша, не кажучи вже про чеха» [13. С. 345]. Разом з тим він розумів, що німці переслідують перш за все свої інтереси. У разі відступу німців з України Чикаленко прогнозував початок її загарбання Росією, більшовицькою або монархічною. Є. Чикаленко зазначав, що до літа 1918 р. він уже не зустрічав серед знайомих і приятелів прихильників перебування німецьких військ в Україні [13. С. 380]. Перебування німецьких військ в Україні скоро розвіяло германофільські настрої, практика різче відрізнялася від теоретичних міркувань. Є. Чикаленко зауважував, що німці, прийшовши в Україну, припустилися великої помилки: вони не ознайомилися з реальним станом її внутрішніх справ, відносинами класів, дозволили уряду проводити шкідливу для національних інтересів політику і цим налаштували проти себе як простий люд, українське військо, так і українську інтелігенцію. Це дало підстави говорити про недалекоглядність німців, яку вони продемонстрували в Україні, бо дбали тоді лише про власні інтереси.

У Є. Чикаленка було більше симпатій до Української Держави гетьмана П. Скоропадського, а ніж до УНР, проголошеної Центральною Радою. У квітні 1918 р. зять Є. Чикаленка О. Скоропис-Йолтуховський від імені гетьмана П. Скоропадського пропонував Євгенові Харлампійовичу сформувати тимчасовий самодержавний уряд, який би правив республікою та навів порядок у країні. Але Є. Чикаленко не наважився прийняти цю пропозицію. Видно, що спочатку Є. Чикаленко із симпатіями ставився до П. Скоропадського, бо вважав його

щирим прихильником української самостійності, політичну недалекоглядність якого використали у своїх інтересах внутрішні й зовнішні сили. Є. Чикаленко називав українського гетьмана «лялькою» в їхніх руках.

Із мемуарів стає відомо про зустріч Є. Чикаленка на початку листопада 1918 р. із П. Скоропадським, у ході якої він отримав від гетьмана пропозицію виїхати послом до Львова, але від неї Євген Харлампійович також відмовився. Він тоді дорікнув гетьманові, що той запізнився з проведенням аграрної реформи, довів до відома П. Скоропадського, що для проведення такої реформи в Україні не було жодного з необхідних чинників, ні національного уряду, ні сильної дисциплінованої армії.

У період формування гетьманського кабінету незадоволення у Є. Чикаленка викликала поведінка членів Української партії соціалістів - федералістів, яку він називав партією журналістів. Помилкою він вважав бойкотування нею пропозиції співпраці з гетьманом, бо наслідком того бойкоту став кадетсько-октябристський кабінет М. Василенка, який почав проводити проросійську політику в Україні. Цей прикрий факт так вразив Є. Чикаленка, що він навіть припинив спілкування з лідерами партії — С. Єфремовим та А. Ніковським. Є. Чикаленко зазначав, що неукраїнський уряд М. Василенка задовольняв німців, бо дозволяв їм безперешкодно вивозити з України її ресурси, тому між ними й склалися добрі стосунки. Підтримка ж німцями проросійського уряду перетворила їх у ворогів українського народу.

Політика німців в Україні та дії гетьмана не задовольняли Є. Чикаленка, разом з тим він був противником антигетьманського повстання, яке організовував Національний Союз на чолі з В. Винниченком та М. Шаповалом. У нього перш за все не викликали довіри люди, які рвалися до влади і яких він знав особисто. Для Євгена Харлампійовича не були секретом такі негативні риси В. Винниченка, як себелюбство і впертість; він не вважав його за великого політика, називаючи людиною темпераменту і настрою. Зокрема, писав про нього: «В Національному союзі В[олодимир] К[ирилович] своїм запалом, своєю силою подавляє, гнітить всіх, і ніхто не має сміливості йому перечити; недавно один есдек висловив своє

здивування, що навіть есери, люди солідні, розумні, не можуть збити його з стежки, на яку він веде всіх в Національному] союзі. А натура у В[олодимира] К[ириловича] цілком автократична, яка не переносить інакомислія, а особливо конкуренції собі» [12. С. 126]. Він пропонував у ті відповідальні дні такий проект виходу із кризи: залишити гетьмана при владі, сформувати національний уряд, скликати Сейм, який уповноважити вирішити питання про долю Гетьманату.

Є. Чикаленко ще в 1918 р. остерігався союзу України з більшовицькою Росією, бо вважав, що її доля в такій спілці буде новим варіантом «єдиної неділимої Росії», у якій знову Україна розчиниться як національно безправна провінція великої імперії. Він писав: «Аби тільки не прийшла сюди загроза більшовизму, бо тоді загине Україна у всеросійській совдепії».

Не очікував Є. Чикаленко позитивних наслідків і від політики Директорії, бо з самого початку вона почала будуватися на помилках попередників: до уряду ввійшли міністри, невідповідні посадам, було взято курс на більшовизацію, не було певності у зовнішній підтримці з боку держав Антанти. Не мали відповідних здібностей і лідери нової влади, про яких Є. Чикаленко писав: «Винниченко і Шаповал більше люди темпераменту, настрою, ніж логіки розуму, і обидва вони талановиті агітатори, пропагатори, але не державні мужі, а через те з певністю можна сказати, що їх політика доведе Україну до повної анархії, большевизму, а в результаті приведе до реакції, а може, й до всеросійської монархії, коли не до поділу, як в XVII віці» [12. С. 103-104]. Згодом Є. Чикаленко назвав повстання проти П. Скоропадського історичною помилкою, яка привела Україну до «єдиної совдепії», а лідерів Директорії — людьми, які «завалили» українську державність. Саме з цієї причини Є. Чикаленко у скрутний період еміграції відмовиться від грошової допомоги В. Винниченка, яку останній запропонував йому через Л. Ганкевича.

Численні поразки і розчарування привели Є. Чикаленка до остаточного висновку про неготовність українців до державотворення. Він констатував, що українська самостійність не виборювалася у кривавій боротьбі, а була подарована його нації несподівано, і та виявилася неготовою вилити її у державницькі форми,

бо не мала для того відповідних виконавців. Українська інтелігенція, на думку Євгена Харлампійовича, складалася з політично незрілих елементів, які не мали навіть практики місцевого самоврядування, бо були в більшості своїй журналістами, педагогами, письменниками, а не державниками. Такий урок Україна винесла після кількох років революційних подій, які закінчилися для неї тим, чого найбільше боявся Є. Чикаленко, — об'єднанням з більшовицькою Росією.

Таким чином, 1918 рік на думку Є. Х. Чикаленка був роком державницьких можливостей для українського народу. Але уряди, що створювалися в Україні, не мали такої програми національних і соціальних перетворень, яка б задовольняла більшість, несприятливими були і зовнішні обставини. Політику П. Скоропадського Є.Чикаленко засуджував, оскільки вона суперечила його переконанням. Разом з тим він вважав можливою співпрацю з гетьманським урядом, за умови, якщо це не буде суперечити українським інтересам. Співпрацю з радянською владою Є.Чикаленко навіть не розглядав. Він дуже добре розумів масштаб та історичне значення революції в історії України. 5 червня 1919 р. він занотовує: "Велике щастя нашого народу, що він переживає не тільки соціальну революцію, як великоруський народ, а й національну, яка виведе його з темноти на ясний світ до щасливої будучини." 7 вересня 1919 р. Чикаленко розгортає цю думку: "До 17-го року на народ український сусіди дивились, як на гній, на обіріник для культур московської та польської; широкий європейський світ, крім дуже малого числа спеціалістів-учених, нічого не знав і не чув про Україну, а ці два роки показали як сусідам, так і всьому європейському та заатлантичному світові, що єсть на світі самостійний український народ, який спинається, прагне до самостійного життя, що він не є маленькою, незначною відміною російського, чи великоруського народу. За ці два роки Україна своїм незалежним існуванням перервала давнішнє посідання її москалями та поляками і показала перед судом всього світу, що вона не втратила своїх прав на процесування з своїми сусідами за своє існування, і що вона вже не зречеться цих своїх прав, а буде позиватись, тягатись, борюкатись, поки-таки не доб'ється прав, які їй належать як всякому

народові, як і всякій нації» [14. С. 86, 113-114]. Важливо не тільки те, що про Україну заговорили в світі, не менш важливо, що революція розбудила внутрішні сили народу, сприяла потужному росту його самосвідомості та національної самоідентифікації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко Ю.О. Видавнича, благодійницька та громадсько – політична діяльність Євгена Чикаленка (1880-ті – 1929рр.)// Автореф. дис. ... канд. Істор. наук. Київ, 2008. 16с.
2. Бойко Ю.В. Участь Євгена Чикаленка у суспільно-політичному житті і процесах державотворення в добу української революції // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія. 2006. Вип. 88. С. 63–66.
3. Верстюк В. Євген Чикаленко - будитель нації // Влада і політика. 2001. 13-19 квітня. - № 14. С. 18; 20-26 квітня. № 15. С. 18.
4. Дорошенко Д. Євген Чикаленко. Його життя і громадська діяльність. Ужгород.нац. ун-т. Ужгород, 2008. 223 с.
5. Євген Чикаленко. Петро Стебницький. Листування. 1900-1922 роки / [упорядкування: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко; вступна стаття: Н. Миронець, І. Старовойтенко] / Миронець Надія, Старовойтенко Інна. - К.: Темпора, 2008.- 350 с.
6. Листи Євгена Чикаленка з еміграції до Сергія Єфремова (1923-1928 рр.) / [упорядк., вст. та ко-мент. Інни Старовойтенко]. К.: Темпора, 2003. 240 с.
7. Листи Л. Жебуньова до Є. Чикаленка 1907-1919. / Упор., вступ, коментарі І. Старовойтенко. К.: Темпора, 2005. 252 с.
8. Осташко Т. Євген Чикаленко: зміна участі// Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). К., Темпора, 2011. 424 с.
9. Старовойтенко І. Проблеми української ментальності в епістолярній спадщині Євгена Чикаленка // Україна і світ: етнічні, науково-інтелектуальні та освітні виміри. К.: „Українська Видавнича Спілка”, 2004. С. 88–94.

10. Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи: монографія. К.: Темпора, 2009. 544 с.
11. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). К., 2004. Т. 1. 428 с.
12. Чикаленко Є. Щоденник (1917–1918). К., 2004. Т. 2. 464 с.
13. Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919). К., Темпора, 2011. 424 с.
14. Чикаленко Є.Х. Щоденник, 1919 – 1920. Київ – Нью – Йорк: Вид – во імені Олени Теліги, 2005. 640 с.

Підлісний Д. В., кандидат історичних наук,
доцент кафедри філософії і гуманітарних дисциплін
ХГУ «НУА»

ТРАНСФОРМАЦІЇ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ ЗА ЧАСІВ ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО

Доба Української Гетьманської Держави стала одним з ключових етапів Революції 1917–1921 рр. При цьому в силу цілої низки причин політика гетьманського уряду досі зустрічає різні, часто діаметрально протилежні оцінки у вітчизняній історіографії. Одні автори, наприклад, такий відомий спеціаліст, як В. Ф. Солдатенко [1], вважають, що консервативна Українська держава перекреслила більшість досягнень революції, інші (зокрема, О. П. Реєнт [2] та О. І. Терещенко [3]) в цілому позитивно оцінюють політику гетьманського уряду як спробу розбудови сильної національної держави. У той же час, переважна більшість сучасних науковців погоджується із тим, що найбільш вдалим вектором внутрішньої політики Гетьманату стала національно-культурна політика, зокрема, діяльність в сфері розбудови вищої освіти.

І дійсно, в період травня-грудня 1918 р. система вищої освіти України зазнала істотних перетворень, котрі стали наслідком дії цілої низки зовнішніх та внутрішніх чинників. Насамперед, слід відзначити, що гетьманським урядом проводилась цілеспрямована політика щодо розбудови системи вищої освіти, основними пріоритетами якої було продовження курсу на українізацію освітньої